

1891

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆՊԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԽԹ

ԱՊՐԻԼ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

ՀԱՅ - ՎԵՆԵՏ

(ՏԽ ԴԷՂ 33)

Երկրի տարի վրան անցնելէն ետքը՝ մեռաւ բարեկամս վենետաց Օշին Թադաւոր, (20 յուլիս 1320), ժառանգ թողլով իր երկստասանամեայ լեւոն Դ դեռահասակ որդին, և խնամակալ կարգելով նմա վերը յիշուած երկու Հեթմեանքը, դքսին հետ թղթակցելու համար, և զՊաղտին մարաշախտ, Նոյն ժամանակին հանդիպած արշաւանք

Եգիպտացւոց ի Հայս, Թադաւորին անչափահասութիւնը, Կոռիկոսոյ տեառն Օշին Պայլի ձեռներիցութիւնք, առ վայր մի վրդովեցին զԿիլիկիա, և որոյ տատանումն հասաւ մինչև ի վենետիկ. վասն զի Օշնի մահուընէն ամիսու կէս ետքը (8 սեպտ. 1320) ատեանը կը վճռէր որ ի Կիլիկիա երթալու վրայ եղող Պայլը Յովհաննէս Գարոզոյ մնայ ի մայրաքաղաքին, և իրեն փոխանակ՝ արդէն սահմանուած դեսպանն ուղևորի, որոշելով նաև իրեն թոշակին ու ծախուց չափը. Այս դեսպանն էր Միքայէլ Յուստինեան, որուն մեծ խնամքով յանձնեցաւ, թերեւս յառաջ քան զմահ Օշնի, դիւրացնել վենետացի վաճառականաց առևտուրը, Հայոց Թադաւորէն խնդրելով

որ վերցընէ արդէն սպրդած զեղծմունքը, ու կրկին հաստատէ նախկին ուղղութիւններն: Մտադրութեան արժանաւոր վկայականներէն մէկն է՝ իր ձեռքն տրուած հրահանգը, որոյ պատճէնը պահուած է ի դիւանս. յորում նախ կը խնդրէ նորոգել հնաւանդ արտունութիւնն: Թագաւորն փութաց կատարել զայն՝ ի փռանկ լեզու գրուած վճռով մը (1 մարտ 1324), և յետոյ ուրիշ այլևայլ առաջարկութիւններ կ'ընէ. յորս գլխաւորքն են՝ որ վենետք առանց արգելից և դժուարութեան կարող ըլլան իրենցմէ ի Հայս բերուած ոսկին ու արծաթը վաճառել: Թագաւորը թոյլտուութիւն ըրաւ ոսկւոյն, բայց արծաթոյն կէսը կ'ուղէր իր փողերանոցին մէջ ունենալ, որպէս զի կարող ըլլայ եղիպտոսի սուլտանին հարկի դրամը հայթհայթել: Կը պահանջէին դարձեալ վենետք որ Հայս իրենց փողերանոցին կշիռքը փոխեն՝ իբր անճիշտ. որոյ պատասխան տրուեցաւ ի մերոցն թէ կշիռք ճիշտ են, և խարդախութիւնը թերեւս կշռողին կողմանէ է: Խնդրեցին դարձեալ և շնորհուեցաւ վենետք որ կարենան գնել առանց մէկէնիմէկ փոխարէն վճարքն ընելու, միայն հատուցանելով դաշնագրին մէջ նշանակուած տուրքը: Տրուեցաւ նոցա ազատութիւն գետանցից, թոյլտուութիւն կապելոյ զնաւս յերկաթի անուրս ծովաբերդին Այասոյ, և ապահարկութիւն ի սովորական սակէ գնման մետաքսեայց և մորթեայց ի Սիս և այլուր: Որովհետեւ անձուկ էր նաւահանգիստն՝ շատ բեռ թափելու անյարմար, իրենց խնդրանացն համաձայնելով հրաման շնորհուեցաւ որ կարող ըլլան թափել և ի ծովափնն, բայց յարծաթոյ՝ զոր հարկ էր հանել ի նաւահանգիստն: Բաց յառանձնաշնորհութեանցս՝ թագաւորին Հայոց մասնաւոր խնամոց կը յանձնուի տէր Նիկողայոս ոմն՝ սարկաւազապետ Տարսոնի: Կը շնորհուի մթերանոց մը (magen) գերեզմանատան մօտ: Մնացածը կրնան գտնել փափաքողք և հետամուտք առ Լանկլուայի¹:

Այս ամէն խնդրուածոց գլուխները կնքուելով արքունական փոքր կնքով, կը յանձնուի հայցողին, և որ թուի թէ փութով զրկեր կամ անձամբ բերեր է ի վենետիկ, և թերեւս յառաջ քան զՊարգեւագիր Լեւոնի գտուեալն ի 1 մարտի, փռանկ լեզուաւ, համաձայն շնորհելումն ի հօրեղբորորդւոյն իւրմէ ի Լեւոնէ Գ, հայ բնագրին հետ և լատին թարգմանութեամբ և ոսկեղէն կնքօք. որոց համար հիննօտարաց դիւանն կ'ըսէ թէ Պայն Գարոգոյ բերեր էր ի վենետիկ և հրամանաւ դքսին գրեր էր ի տան Գործակալութեան դքսական ապարանից (Procuratia). և յետոյ միւսանգամ զրկուեցաւ նա ի Հայս ի սկիզբն 1322 տարւոյն, ընդունելով տասնուչորս լիրայ կրօսից ի նորոգութիւն տանն յԱյաս, և հետը տանելով նաև զպատճէն խնդրոց

և շնորհաց առ դեսպանն Միքայէլ Յուստինեան, իբրու վաւերական և ապահովութիւն իր հայրենակցաց իրաւանցը, որ յետոյ տրուեցաւ նաև իր յաջորդին Պիաճիոյ Մալիբիերի յամի 1326 յինն յուլեայ։ Եւ որովհետև դեռ մանուկ կամ անչափահաս էր թագաւորն, ինչպէս ըսինք, հաւանական է կարծել թէ ոչ միայն քարտուղարն՝ Կոստան, դին արքեպիսկոպոսն Դրազարկի, այլ և պայլքն երկոքին Հեթմեանք դրին իրենց ստորագրութիւնը։ Ինչպէս կը տեսնուի ի համառօտ վաւերական Պարգեւագրէն, որ հրամանաւ և հաւանութեամբ թագաւորին տրուեցաւ նոյն օրերն (16 մարտ 1324) Մոնբլուզեցի վաճառականաց, որուն կը ստորագրեն երկուքն ալ սոսկ իրենց անուամբն Հեքոշմ. Հեքոշմ. յորոց մին էր ջաւրաշայն և միւսն սեկեսկալ պետութեանն¹։

Թէպէտ և անտարակուսելի, այլ չյաջողեցաւ ինձ գիւտ յիշեալ ընծայից զոր այս անգամ Հասարակապետութիւնն զրկեց առ Լեւոն, և որ անշուշտ հարկ էր որ մեծագին և մեծափառ ըլլային, թէ ՚ի պատճառս շնորհացն զոր ընդունեցան ի ձեռն Մալիբիերի դեսպանի, և թէ վասն հարսանեաց թագաւորին որ ի նոյն ամս կատարեցաւ. վասն զի այն ժամանակաց սովորութեանն համեմատ կը փութային արքայազուն մանկունքը պսակել, անոնց ապագայն ապահովելու, կամ յուսացողաց և հետամտից հնարքը կարճելու վախճանաւ։ Իսկ այս անգամ մեծագոյն եւս էր փոյթ՝ խորագէտ և փառասէր իշխանին Կոսիկոսի՝ Օշնի, որդւոյ ծանօթ պատմելին Հեթմոյ, արքունական պալլի պաշտաման բարձրանալ. սա հարսնացոյց թագաւորին զդուստրն իւր Ալիծ, և ինքն կին առաւ զմօրու նորա՝ զերկրորդ կին Օշնի զՅովհաննա. և ոտն առ ոտն յառաջ երթալով, և ինչուան մահու չափ հարստահարելով զպարոնայս, արքունեաց պատկանող զանազան կալուածներ նուաճեց. որով զարգացեալ թագաւորն սթափեալ, և հաւանականաբար նաև դրդեալ յայլոց, իբրև արքունի իրաց պարտաւոր (lèse majesté) սպաննել տուաւ զինքը և զհրայրն (1329). մանաւանդ զի յանդգներ էրնա դատապարտել և ըսպաննել ինքեան իսկ թագաւորին հօրաքոյրը՝ զգոռոյն Զապլուն, ըզկին հռչակելոյն Ամաւրեայ իշխանին Տիւրոսի, եղբօր Կիպրոսի Ենրիկ թագաւորին, որ Բ Լեւոնի վեշտասան որդւոց և դստերաց անդրանի կըն էր, և միակ կենդանի մնացած։

Բայց չորրորդս այս Լեւոն՝ իր բազմածուփ թագաւորութեան բըսանուերկու տարիներուն մէջ, — որ աղիտալի եղան Այսոյ կուրստեամբ, այլ ուրիշ կողմանէ ոչ նուազ բարգաւաճ, յորոց այլևայլ յիշատակք կան մնան ցայսօր, ինչպէս նաև երկու մատեանք ընտիր գրչութեամբ, — ջանաց սերտ պահել վենետիկոյ հետ ունե,

1, Cartulaire, j'té 185.

ցած յարաբերութիւնը, թէպէտ և ի հարկէ դիպաց և արկածից հասելոց ի վերայ երկրին՝ բռնադատուելով երբեմն ամփոփել զայն, ըստ ոչ յօժարութեան և շահու վենետաց։ Այս վերջիններս ալ ոչ միայն դիւանագիտական (diplomatique) և վաճառականական յարաբերութիւններ պահեցին հետը, այլ և ուրիշ կերպով մ'ալ. այսինքն առանձնականի մը գրուածներով և ջանիւք, ի պահպանութիւն թագաւորութեանն Հայոց. գրողն էր գերահռչակն Մարինոյ Սաննուոյ Դորչէլլոյ, ծանօթն և համախոհ մերոյս Հեթմոյ — Անտոնի, որ սիրով ազատութեան սրբոյ երկրին ոգւով չափ վառուած, առ որ օժանդակ մեծ կը համարէր զթագաւորութիւն Հայոց, կը թղթակցէր ընդ թագաւորին, ինչպէս քաջայայտ կ'երևնայ իր մէկ ծանօթ թղթէն գրելոյ իբր յամի 1326, յորում կարևոր ծանօթութիւն ք կան. և նախ թէ Լեւոն գրեր էր յառաջագոյն առ Սաննուոյ. և երկրորդ՝ զի պատգամաւորութեամբ զրկեր էր առ քահանայապետն Հռովմայ զեղ. Թագէտս արքեպիսկոպոս Կաֆայի հանդերձ ընկերակցօք. — և երրորդ, թէ և ինքն Սաննուոյ անձամբ և զրովք կը յորդորէր ըզ. Պապն և զծիրանաւորս, ինչպէս նաև զթագաւորն փռանկաց և զԱնգղիոյ և անոնց պարոնայքը, զկոմսն Հաննովերի և զայլս յօգնութիւն Հայոց. — չորրորդ, թէ զայս ամենայն պիտի ծանուցանէ թագաւորին եղ. Հուգոյ ի կարգէ Քարոզողաց, Սաննուոյի ոչ միայն թուղթք՝ ամփոփեալք ի հաւաքմունս (Gesta Dei per Francos), այլ և իր հռչակաւոր Տարեգիրք (Diarii) լի են ծանօթութեամբք այն ժամանակին Հայոց թագաւորութեան վիճակին վրայ, և անոնց ի նպաստ թեւադրութեամբք։ Նոյն վախճանաւ մեծ ջանք ցուցին քահանայապետքն Յովհաննէս ԻԲ և յաջորդքն. բայց փռանկաց և Անգղիոյ թագաւորաց իրարու հետ հակառակութիւնք, արևմտականաց դանդաղութիւնք, անվախճան վէճք և քննութիւնք զհաւատոց Հայոց, անօգուտ ըրին Սաննուոյի և Հեթմոյ ջանքն ի պահպանութիւն կիլիկեան իշխանութեան Հայոց, որ նախամարտիկ էր քրիստոնէութեան, ինչպէս նաև օգուտ և պարծանք քրիստոնէից։

Դառնանք հիմայ յուղղակի յարաբերութիւնս Հասարակապետութեանն, որ ի ժամանակին կարևոր խնդիր մ'ալ ունէր, զոր առանց մեզ յայտնելոյ՝ 1326 — 7 ամաց վճիռք կ'իմացընեն. և զոր քննելու վախճանաւ ընտրեցան պետական գիտնականքն կամ Իմաստունք։ Նոյն ատեններն ստէպ դեսպանութիւնք կ'ըլլային Հայոց ընդ քահանայապետական արքունեաց, և սր շատ անգամ վենետիկէն կ'անցնէին։ Երբ նոյն պաշտամամբ յամի 1327 Յակոբ թարգման եկաւ ընդ Ռեմունդի, սա մնաց ի վենետիկ, ուր այլք ուղեւորեցան ի Հռովմ, թերեւս կարևոր խնդրոյ մը համար, որպէս մարթ է կարծել հաշտութեանն Հայոց ընդ Կիպրացիս, թէպէտ և արդէն հաստատուած

էր այն, և քահանայապետն Յովհաննէս ԻԲ խնդակցութեան նամակ գրած առ թագաւորս երկուց աղգաց, բայց դեռ քանի մի պայմանք ի կախ մնացած էին, և առանձին խնդիրք կային. ուստի և Հասարակապետութիւնը կը յանձնէր Պայլին Հայոց՝ երթալ խօսիլ կիպրացոց հետ (1328). իսկ յերկրորդ ամին կը սահմանէր ընտրել գիտունս և անոնց ձեռքով քննել առանձինն զգէպս Հայոց և կիպրացոց: Նոյն ժամանակին դեսպան մ'ալ ղրկուած էր ի Հայս, և իրեն ծախուցն համար երկու առ հարիւր փող, և ինչպէս կ'երենայ, միւսայլ դեսպան կը պատրաստուէր երթալ, և ասոր համար ալ գրամ՝ կը սահմանուէր, և դեսպանը ղրկելու վճիռը կը կրկնուէր, որ թուի թէ ըլլայ հին ծանօթ դեսպանն Գր. Տուֆին, և ըիչ ետքը կ'որոշուէր պատգամաւորութիւնը և առ թագաւորն Հայոց ըսելիքը: Նոյն աւետեններն ի վենետիկ էր նաև Հայոց դեսպանն, և որոշուեցաւ (19-21 յուլիս 1329) ի հասից պետութեան ընծայ տալ նմա 400 լիպր կրօսից. և մինչ ստէպ յանձնարարութիւնք կ'ըլլային Հայաստան երթալու խալէք և նաւեր շինելու, ամենայն խնամքով պատուէր կը տրուէր հոն պատահած անցից քննութեան, և ութ օր կը յերկարէր իմաստնոց ժողովոյն քննութեան համար ժամանակը: Եւ որովհետեւ դարձեալ եկած հասած էին դեսպանք ի Հայոց (1331), կը հըրամայուէր ժողովականաց խօսիլ անոնց հետ, և խնդրել որ խօսին ու յարմարցնեն ընդ թագաւորին, որ վերցնէ իր և հօրը օրերը վաճառականաց վրայ դրուած հարկաց և բաժից ծանրութիւնը: Այս պահանջից վրայ, ինչպէս կը յիշէ ընթերցողն, մանրամասն ծանօթութիւն տուեր էր Հասարակապետութեան՝ Պետրոս Պրակատին, և թէ պատճառն եղած էր Հայոց ընդ Եգիպտացիս պատերազմունք, և վերջնոցս չարաչար զարնուելով Այասոյ քով (1330), վրիժառու յարձակմամբ տիրելը քաղաքին (1331). որով վաճառականաց վընաս հետեւելով և բաժից ծանրութիւն, կամայ ականայ պիտի նեղուէին ի Հայոց. և հարկ կ'ըլլար դարձեալ կարգել քննիչս յիմաստնոց (20 յուլիս 1332) ութ օր պայմանելով. միանգամայն փութոյ պնդութեամբ՝ ի վերանորոգութիւն գաշանց դեսպան ղրկել առ թագաւորն՝ զոմն ի վաճառականաց. ուստի կը յանձնուի պաշտօնէից Աղի (Salis) ճանապարհի ծախքը հայթհայթել, որպէս զի ուղեւորի առաջին ճամբայ ելլող նաւով: Մինչ այս պատրաստութեան վրայ էին, ստիպողական նամակք կը հասնէին ի Հայոց, յորոց ի քննութիւն՝ կը վճէր ծերակոյտն (28 դեկտ. 1332) որ դուքսն և խորհրդականք որոշեն երեք իմաստունս որ պարտաւորին տասն փողոյ տուգանք մինչև ցկէս յունուարի ծանուցանել գրով ինչ որ իրենց պատշաճական երենայ: Ղրկուած դեսպանն էր Յակոբ Դրէվիզան, որ իմացուց գործոյն յարմարութեան դժուարութիւնն. որովհետեւ զրգուած էին Հայք՝ վենետաց կողմանէ ցոյց տրուած քանի մի հակառակութեանց

համար, և Պետրոսի Բիժալոյ՝ զբանտարկեալն Գոնդարինի ազատելուն, որով բռնադատեցան պատուհասել զնա՝ ձեռուընները կտրել տալով: Այս ամէն բանին համար ծերակոյտն գումարելով ի խորհուրդ (17 յուլիս 1333) սահմանեց որ դուքսն իր խորհրդականներովն և ժողովով վաթսից՝ դեսպան կարգեն վաճառականներէն մէկը. որ Հայաստան երթալով՝ բերանացի խօսի ընդ թագաւորին, պահանջելով իրմէ տրուած Պարգեւագրին դաշինքը պահպանել, յայտնելով նաև Յակոբայ Դրէվիզան զրով բերած գանգատունաց զլուսնները, և Պայլին թուղթը՝ զոր թագաւորին դիմացը դնէ, եթէ սա չգիտնալ ձեացընէ: Ասկէ զատ՝ խնդրել որ այն կողմանց արժաթոյ նուազութեան համար ի վենետաց բերուած արծաթոյն գինը բարձրացընէ, և մէկ ոսկի տուկատը՝ քսանուչորս թագաւոր դրամոց արժէք ունենայ, և յառևտուրս՝ առ պակասութեան արծաթոյ վարուն սեպուի նաև ոսկին: — Եթէ թագաւորը՝ ժամանակին պիտոյից համար, (ինչպէս կը պնդէր նաև իր դեսպանն ի վենետիկ) պահանջելու ըլլայ տուրս մէկ առ հարիւր, ըսէ իրեն թէ մերքն կամաւորապէս ի շնորհս նորա և ոչ ի պարտուց՝ կը վճարէին զայս, և թերեւս նորէն վճարեն: — Թէ որ պահանջէ զբաժ վաճառուց, ջանայ ազատընել. իսկ թէ այդ անհնարին է, գէթ յարքունի տրոյց ազատութեան շնորհքը ձեռք ձգէ: — Եթէ ուզենայ յուզել զարկեղս՝ որպէս զի չըլլայ թէ թագնաբար արծաթ ներս մտցընեն, խնդրէ խափանել զայնպիսի հետազօտութիւն. բայց ի ստիպելն՝ գէթ գոհ ըլլայ Պայլին դիմաց եղած երդմամբ: — Եթէ ուրիշ դժուարութիւն կամ փոփոխութիւն ուզենայ ընել թագաւորն, դեսպանը խոհեմութեամբ ընդդիմանայ: Թէ որ այս եղած առաջարկութեանց թագաւորն չհաւանի, դեսպանը ծանուցանէ թէ վենետք իր տէրութեան սահմաններէն դուրս պիտի ելլեն, և հրատարակէ զժամանակ ելլցն մինչև յառաջիկայ ապրիլ ամիս, և չմեկնողը՝ եթէ վաճառական է, հինգ հարիւր լիպրա կրօսից տուգանաց տակ իյնայ. իսկ եթէ ոչ՝ յիսուն լիպրա: Որոնք երեք տարիէն աւելի բնակած են ի Հայս և կ'ուզեն հոն մնալ՝ ազատ ըլլան. իսկ ուրիշ տուգանելոց ինչք կամ ձեռագործք չընդունուին՝ բայց եթէ յիսուն առ հարիւր տուգանօք. նոյն տուգանաց տակ ինկնան ապրիլ ամսէն ետքը վաճառք տանողքն ի Հայս: Վենետիկոյ մէջ ալ ծանուցուի թէ որոնք տարւոյս դեկտեմբեր ամսէն ետքը նաւելու ըլլան, նախ կիպրոս երթալով տեղեկանան թէ թագաւորը՝ վենետաց հետ իրաւախոհ եղած է. ապա թէ ոչ՝ չերթան ի Հայաստան. առանց ի կիպրոս հանդիպելու հոն գնացողք՝ ետ դառնան. իսկ թէ ոչ՝ նոյն տուգանաց տակ ինկնան. և այս կարգաւորութիւնք և սահմանք ծանուցուին վենետաց Ուղղիչ (Rector) պաշտօնակալաց, կիպրոսի Պայլէն տեղեկանալով, և յանձնուին հանդիսաւոր դեսպանի, որոյ թոշակը ըլլայ որպէս Յակոբայ

Դրէվիզանադոյի: Առ այս պաշտօն ընտրեցաւ Պ'տրոս Պրակատին վաճառական. և իրեն տրուելիք թոշակը պիտի հայթհայթէին Աղի և Ծովու պաշտօնեայք, շարունակելով հինգ առ հարիւր հարկը զոր կ'առնուին Դրէվիզանադոյի համար. և զեսպանը հայտդնաց խալէիւք պիտի ընէր ուղիորութիւնը:

Ժողովոյն վճռոյն համեմատ իմաստունք պարապելով ի բնութիւն այսր ամենայնի, ծանուցին նմա (28 յուլիս 1833) թէ որովհետև զիս հասած չեն ժողովոյն կողմանէ առ թագաւորն զրուած ծանր թուղթք, ինչպէս նաև իր զեսպանէն ի վենետկոյ առ նա ուղղեալքն, և լեոն բարեկամութեամբ էր ընդ Հասարակապետութեանն, պատշաճ կը թուի սպասել Պայլին գալստեան խալէիւքն ի Հայոց, հասկընալով թագաւորին միտքը. և ժամանմանէն տասնուհինգ օր ետքը՝ կոչել զնա ի ժողով ձերակուտին, լսել և այնպէս առնել զարժանն:

Շարունակելի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆ

ՅԱՐԵՒՄՈՒՏՍ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՌԱՋ ՔԱՆ ԶԲՈՊՊ ԵՒ ԶԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԼԵԶՈՒԻ

Գերմանացի բանասէրն Գ. Ա. Շրումփ (G. A. Schrumpf), Քաղղիոյ Համալսարանին անդամ, սիրող և մեծ ջանքով հետամուտ մեր պատմութեանն և գրաբար լեզուի ուսման, *Les Études Arméniennes en Europe* խորագրով հետաքննական ու հմտալից յօդուածներ կը հրատարակէ գաղղիարէն լեզուով, Լոնտոնի քաղաքական ու բանասիրական թերթի մը մէջ: Մեծապէս օգտակար սեպելով նաև մեր ազգայնոց՝ իրենց քիչ շատ ծանօթ, ու մերթ նաև անծանօթ այս տեղեկութիւնները, հետզհետէ պիտի հրատարակենք ամսագրոյս մէջ անոնց թարգմանութիւնը, խոստանալով աւելցընել յետոյ՝ այսպիսի շահագրգիռ նիւթի վրայ ըրած մեր առանձինն ուսումնասիրութիւնը:

Արեւմտեան բանասիրաց ու եւրոպացի գիտնոց հայկական լեզուի ուսմամբ հետաքրքրուելնուն գլխաւոր պատճառն և շարժառիթ եղած է Աստուածաշունչ Գրոց հինգերորդ դարու մէջ եղած ընտիր թարգմանութիւնն: Լաբրոզ՝ որոյ վրայ քիչ ետքը առանձինն խօսե-